

Komunizem: revolucija, eksodus, genocid in teror

Pričujoči sestavek želi podati pogled na prelomni čas 2. svetovne vojne, ob tem pa skuša motriti tudi današnji trenutek in se ozreti naprej na spravo in prenovo. Omeniti velja še, da se ne naslanja na prvotne vire, pač pa na verodostojne premišljevalce tistega časa, zlasti na dr. Marka Kremžarja.

Pregrete slovenske razmere zaradi razprtij med liberalci in desnico, svetovno gospodarsko krizo¹ pred 2. svetovno vojno in začetek slednje² je izkoristila majhna skupina ljudi, ki se je povezala v Komunistično partijo Slovenije in tako naenkrat postala najbolj preteča nevarnost za vse Slovence, saj je bil v tistem času svetovni komunizem na višku svojega revolucionarnega vrenja. Slovenski komunisti so svoje cilje zasledovali z neverjetno vztrajnostjo in doslednostjo, kot je to sploh značilno za kadrške komunistične stranke po svetu.³ Svoji ideji so bili povsem predani in so uporabljali vsa sredstva za dosego svojih ciljev. Žrtev njihove teroristične politike (likvidacije) so bili domala vsi vidni voditelji desnice, kar je pomenilo paralizo desnega bloka, ki je sicer predstavljal večji del slovenskega naroda. To je komunistični partiji omogočilo, da je pod okriljem in krinko sicer absolutno monopolistične Osvobodilne fronte izvedla komunistično revolucijo⁴ in po vojni po spletu nesrečnih okoliščin prevzela oblast. "Nihče na Slovenskem ni takrat (ob začetku revolucije, op. L. R.) z orožjem napadal komunistov iz političnih ali iz ideoloških razlogov. Sami, neizzvani, so pričeli s pobijanjem drugače mislečih rojakov in tako hote povzročili samoobrambo idejnih nasprotni-

kov.⁵ Če kdaj v vseh letih revolucije, je v njenih pričetkih vsa krivda in vsa odgovornost izključno na strani partije."⁶ Revolucija, ki "sprosti najgloblje, pa tudi najmanj dovoljene človekove strasti",⁷ z energijo iz tiste zavrženosti, ki se je ljudje v normalnih razmerah niti pred seboj ne bi upali priznati,⁸ je sprožila bratomorno vojno; njeno nasilje je izzvalo najprej samodejno obrambo ljudi: najprej z vaškimi stražami, septembra 1943, po odhodu Italijanov, pa je bilo ustanovljeno domobranstvo.⁹

Slovenski katoličani so v času zaostrenih družbenih napetosti,¹⁰ med samo revolucijo in tudi vsa leta nesvobode po njej¹¹ jemali opomine vodstva katoliške Cerkve resno. Vztrajali so, trpeli, se pogumno upirali zmoti in preganjanju ter izpili do dna grenko čašo, ki jo omenja papež Pij XII. "Morda ni najmanjša med grenkobami, da nekateri preživeli pričevalci po vsem trpljenju, ki so ga prestali od sovražnikov krščanstva, niso našli razumevanja prav pri tistih katoliških bratih in učiteljih, ki so jim bili komaj nekaj let prej pravilno svetovali pot žrtve, odpora in poguma."¹² Ob tem je treba še posebej poudariti svetniško, preroško pa tudi mučeniško osebnost¹³ škofa Rožmana,¹⁴ ki mora še danes, kadar se zasliši njegovo ime, gledati nelagodje svojih sobratov in svojih vernikov.¹⁵

Konec vojne se je po nesrečnih okoliščinah obrnil tako, da so zmagali dvojni kolaboracionisti. Slovenski komunisti so namreč kolaborirali z imperialistično Sovjetsko zvezo in s "klasičnimi" okupatorji.¹⁶ Naj bo spričo človeških življenj puščena ob stani izguba slo-

venskega narodnostnega ozemlja na zahodu, krvavo barantanje v zameno za Koroško,¹⁷ nezmožnost za organizacijo zadovoljivega gospodarstva¹⁸ itd. Kajti "vrhunec terorja je slovenska KP dosegla po koncu vojne¹⁹ leta 1945 s skrbno preračunanimi množičnimi po-boji domobrancev in drugih nasprotnikov".²⁰ "Ne glede na to, ali govorimo o dvanajstih tisočih po vojni pomorjenih, razoroženih domobrancev, ali o štiridesetih in več tisočih slovenskih žrtev, ki jih omenjajo nekateri nekdanji oblastniki, ali o dvestotih tisočih pobitih protikomunistov različnih narodnosti na slovenskih tleh, dejstvo je, da je povojni čas pri nas zaznamovan z genocidom, ki so ga organizirali in izvedli slovenski komunisti nad nasprotniki svoje ideologije. V Sloveniji je bil zagrešen genocid. /.../ Ta nepredstavljen zločin proti človeštvu vse do danes v Sloveniji ni uradno raziskan ne obžalovan in ne obsojen."²¹

Slovenski komunisti in njihovi kolaboranti²² se z genocidom niso izdivjali, temveč so širili med rojaki celo zunaj državnih meja²³ in celo med mnogimi svojimi pristaši²⁴ strah še dolga desetletja, čeravno v različnih oblikah in ob uporabi različnih metod.²⁵ Uradno je bilo treba ustoličiti laž, da ne bi bilo razvidno, "kdo so morilci, kdo njih sopotniki in kdo žrtve".²⁶ Laž se je lahko ohranjala le v miljeju strahu, tega pa so vzdrževali z vsestranskim nasiljem. Samo prva leta je šlo skozi komunistične zapore 200.000 Slovencev, ki so - poleg mnogih nezaprtilih - ostajali pod nadzorom.²⁷ Ko se je neposredni teror nekoliko razredčil, je še vedno ostal spomin nanj in ta je z policijskim aparatom ter detajlno organizirano mrežo denunciantov povsem zadovoljivo zagotavljal verodostojnost in uspešnost groženj, ki so nadalje vzdrževale režim. Ob laži, ob zločinah proti duhu in osebam²⁸ so - rešene neprijetnega (samo)spraševanja - rasle pohabljenе generacije,²⁹ spričo katerih se ni čuditi razcvetu komunistične kontinuitete³⁰ v demokratični preobleki.³¹

Omenjene generacije so se navzele uradnih "resnic" tudi glede diaspore.³² Etikete so bile nedvoumne, nelagodje ostaja - in ostaja tudi v danem primeru skrajno krivična "modrost" češ, *oboji so enako krivi*, ali *nekaj bo že držalo, kjer je dim, je tudi ogenj*.³³ Mnogokrat celo pri predstavnikih Cerkve.³⁴ "Seveda ne mislijo vsi rojaki tako, a tisti, ki mislijo drugače, radi molčijo. Zgovorni, tisti, ki jim ni bilo treba nikdar molčati, pa s komaj prikrito škodoželjnostjo postavljajo nedolžna vprašanja, na katera nihče ne odgovarja: *Le zakaj so šli v emigracijo, če niso imeli slabe vesti?* Kot da ne bi bilo ne Teharij, ne Roga, ne Hrastnika, ne desetstisočev beguncev in vrnjencev različnih narodnosti, pomorjenih - na slovenskih tleh."³⁵

Nekaj tisoč Slovencev si je torej rešilo življenje z odhodom v tujino.³⁶ Iz izkušenj so vedeli, da bodo komunisti morili. Čas je pokazal, da se niso motili. Zato so kasneje v emigraciji tudi ostali.³⁷ Sprejeli so strašno ceno,³⁸ ki sta jo zahtevali svoboda in preživetje.³⁹ Brez vsakršne podpore so z izjemnimi napori začeli graditi svojo izseljeno Slovenijo;⁴⁰ svoj osebni⁴¹ in skupnostni⁴² (umetniški, kulturni, prosvetni in politični) življenjski prostor,⁴³ ki je ogromnega pomena za celotno narodovo telo.⁴⁴ "Od tedaj je minilo že pol stoletja in večina tedanjih beguncev leži pokopana na vseh petih kontinentih. V tuji zemlji čakajo vstajenja in pravice. Nekateri preživeli Slovenci pa bi se vendarle radi vrnili v domovino. A sedanje Slovenije nekdanji begunci ne zanimajo. Ni jih povabila, naj se vrnejo, ni jim vrnila doma in kdor se hoče vrniti, se lahko priseli v svojo slovensko domovino kot ponoven emigrant. Biti emigrant ni lahko. Priti kot emigrant v lastno domovino pa je boleče. A domovini je v petdesetih letih komunističnega totalitarizma otrpnilo srce. Ne čuti in ne razume bolečine svojih beguncev. Zdi se, da je ne gane, ko leto za letom - odšteva."⁴⁵

Sprava in prenova

Z zlomom komunističnega totalitarizma, s prihodom demokracije in slovenske države je dolgoletno upanje matičnih Slovencev in še posebej slovenske diaspore postalo resnica.⁴⁶ Prišlo pa je tudi razočaranje; dejstvo je, da se v Sloveniji razmere še zdaleč niso spremenile s tisto temeljitostjo,⁴⁷ ki jih predvideva formalna sprememba iz totalitarizma v demokracijo.⁴⁸ Posledice tega prinašajo razočaranje: "Domovina, ki smo jo desetletja hranili v svojem srcu, ni prepoznala naše resničnosti in bolečine. Večine rojakov v domovini ta del slovenskega narodnega telesa in naše skupne zgodovine ne zanima,"⁴⁹ kakor jo premalo zanimajo tudi zunaj meje na narodnostnem ozemlju naseljeni Slovenci.⁵⁰ "Marsikdo je upal, da bo s sistemom izginila tudi laž in da bo prehod v svobodno družbo pomenil tudi spreobrnjenje. /.../ Petinštirideset let, tri generacije marksističnega totalitarizma, je pustilo svoje tragične sledove. /.../ Škoda ne bo izginila čez noč. /.../ Od vseh Slovencev doma in po svetu je odvisno, kaj bo napolnilo praznino, ki jo zapušča propadli režim. Le sinovi in hčere slovenskega rodu lahko ohranimo življenje slovenskemu narodu. Pred to odgovornostjo stoje generacije Slovencev. Uspelo jim bo, oprtim na trdne temelje krščanstva, zvestim resnici in usmerjenim v življenje."⁵¹

Slovenci torej po desetletjih močnih pretresov in velikokrat nevzdržnih moralnih in fizičnih nasilij stojimo v nekem novem obdobju.⁵² To obdobje se je začelo z demokratizacijo in s pridobitvijo samostojnosti. Odprlo je mnogo novih vprašanj in dodatno izpostavilo nujno po biološkem in moralnem zdravju naroda.⁵³ Vse to seveda še brez obračuna s preteklostjo, ki bi moral biti predpogoj. Minilo je dobro desetletje in izpolnjen ni niti ta. Tako ostaja odprto tudi vprašanje sprave. Vzrok zastoja, včasih celo nazadovanja (ASNOJ, povezovanje "NOB" in osvobajanja Slovenije spod Jugoslavije itd.) je v kontinui-

teti komunistične vladavine, z večino njenih (anti)vrednot. Spretno oblastno manipuliranje ob posedovanju vseh ključnih centrov moči. "Če ima stranka v rokah vso oblast, lahko vlada na totalitaren način, ne da bi ukinila eno samo institucijo demokratične države. Tako oblast imajo sedaj stranke postkomunističnega bloka."⁵⁴ Tudi po parlamentarnih volitvah (2004) morda ni realno pričakovati zelo hitrega napredka. Razmišljanje o spravi, ki jo sicer realizirata že svoboda in pravica,⁵⁵ kot o nečem dosegljivem, je v takem kontekstu na meji iracionalnega. Pogoj za spravo, ki je šele izhodišče za duhovno rast,⁵⁶ je namreč resnica, priznanje krivde, obžalovanje in poprava krivic. Kdor npr. usmiljeno deli, a ni prej zadostil pravici, dodaja stari krivici še novo krivico. Tako tudi velikodušno odpuščanje nasprotnikom totalitarnega komunizma pomeni dodatno krivico. Najprej je treba zadostiti pravici z razkritjem in sprejetjem resnice.⁵⁷

"Treba je ločiti spravo človeka s človekom, to je med posamezniki, ki so bili v revolucionarnem obdobju in po njem na različnih straneh, od sprave človeka z družbo, ki naj bo javno zadoščenje vsem, ki so trpeli javne krivice, bili javno zapostavljeni in blateni, ki jim je totalitarna oblast jemala svobodo in imetje, jih desetletja zapostavljala ali jih skušala moralno zlomiti, pa svojcem onih rojakov, katerim so vzeli najprej življenje, nato pa še dobro ime in pravico do groba."⁵⁸ Prva, osebna sprava,⁵⁹ je torej vprašanje posameznikov in je že desetletja v nevidnem teku, druga pa je dolžnost države. Njena naloga je, da izreče deklaracijo o obsodbi revolucije in komunističnega totalitarizma, pa zločinov in krivic, ki sta jih zakrivila, ter nato v skladu z njo tudi deluje.⁶⁰ To vključuje odpravo enostranskega prikazovanja zgodovine in etiketiranja⁶¹ državljanov na heroje in izdajalce; med temi namreč sprava ni mogoča.⁶²

Obžalovanje neupravičenega nasilja tudi na lastni strani je bilo prisotno med katoliš-

kimi protikomunisti že prve mesece begunstva, kljub ogorčenju in bolečini ob vesteh, da so komunisti ujete domobrancelje pomorili.⁶³ Ob tem še bolj izstopa dejstvo, da revolucionarna stran kljub neprimerno večjim krivicam, ki jih je zakrivila, teh ni obžalovala niti pol stoletja kasneje. Kakor koli obračamo besede o "napakah" (masovni pokol), običajno celo v domnevni simetriji s kolaboracijo, jih ni mogoče dojeti kot iskreno priznanje resnice. Da bi prišlo do nekake sprave brez priznanja, brez obžalovanja in brez poprave krivic, so bivši komunisti pričeli ponavljati, da je za narodno slogo potrebna pozaba. Pozivali so, naj bratsko gledamo naprej in ne preštevamo kosti njihovih žrtev.⁶⁴ "Seveda naj bi Slovenci pozabili le tisti del zgodovine, ki ne ustreza znanim verzijam enoumja. Izkušnje po vsem svetu pa kažejo, da se celo po dolgih letih zlaganosti ljudje, in med njimi tudi kak zgodovinar, naveličajo pripovedovanja pravljič in tudi praznine molka. Kljub bolj ali manj prirejenim uradnim verzijam o naši polpretekli zgodovini bo postajalo spraševanje, kako je v resnici bilo in kdo je kdo, vse glasnejše. /.../ Resnici ne bo mogoče uiti. /.../ Pravo podobo naše preteklosti bodo sestavljali, če bo treba po drobcih, dokler ne bo popolnoma razvidna. To se lahko zgodi kmalu, lahko pa traja rodove dolgo. Mogoče pa je tudi, da ob toliko lažeh slovenski narod izgubi voljo do iskanja resnice in z njo voljo do življenja, saj je znano, da ni mogoča prihodnost brez spomina na preteklost. /.../ Prav zato smo dolžni spet in spet razglašati resnico⁶⁵ o tem, kako se je na Slovenskem začela komunistična revolucija, kako so v prvih mesecih sovražne okupacije slovenski marksistični revolucionarji morili slovensko civilno prebivalstvo, ko ni bilo proti njim še nobenega oboroženega odpora. Ohranjanje resnice o pogubnih posledicah zmotne, perversne ideologije dolgujemo rajnim, sebi in potomcem."⁶⁶

Na prelomu tretjega tisočletja bi se Slovenci morali zavedati, da sta obstoj in rast našega naroda odvisna predvsem od lastne volje. "Zato potrebujemo trdna skupna izhodišča, na katerih bomo v medsebojnem spoštovanju zavestno gradili narodno prihodnost. To bomo dosegli z razčiščeno preteklostjo, s poravnanimi krivicami, v zavesti, da je ob jasnih skupnih ciljih svobodna in odgovorna različnost med rojaki tista lastnost, ki omogoča narodu, da najde tudi ob nepredvidenih izzivih primerne izhode in poti."⁶⁷

Kljub pomislekom o nadaljnji potrebnosti (spričo lastne države) moramo Slovenci vztrajati na zgodovinskih programskih zahtevah po zedinjeni, svobodni in samostojni Sloveniji,⁶⁸ čeprav vemo, da imajo te besede lahko danes vsaj deloma drugačno vsebino od tiste, ki so jo imele v preteklosti. Ta cilj bomo dosegali v skladu s spreminjajočimi se razmerami v svetu, na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Slovenska država, ki je najpomembnejši dejavnik pri uresničevanju narodnega programa, naj bi bila po svoji pravični ureditvi, kulturni sili in gospodarskem razcvetu ponos vsem Slovincem ter privlačno in dobrohotno središče za rojake, ki živijo na slovenskem etničnem ozemlju zunaj njenih meja ali v svetu.⁶⁹

"Težko pridobljeno državno suverenost hočemo ohraniti in se zato na področju meddržavnih povezav ne odpovedujemo pravici do enakopravnega vstopa in svobodnega izstopa. To pravico bomo uporabljali izključno v korist celotne narodne skupnosti. Ne bomo dovolili, da bi nam kdorkoli z gospodarskimi, kulturnimi ali političnimi pritiski še naprej manjšal narodno ozemlje, ki je očetnjava vseh Slovencev. Utrjevali bomo medsebojne gospodarske vezi povsod, kjer živijo Slovenci; z vztrajno podjetnostjo bomo ustvarjali prožno gospodarsko mrežo, ki naj večja skupno blaginjo, omogoča njenim članom resnično samostojnost in krepi samozavest. Gospodar-

ska trdnost, sad kakovosti, poštenosti in podjetnosti, naj ustvari pogoje za ponovni nakup slovenske zemlje tam, kjer nam je bila nekoč odvzeta, hkrati pa omogoči narodu nemoten kulturni razvoj v tesni povezanosti z lastnimi, tisočletnimi koreninami in z univerzalnimi duhovnimi utripi. Tako nam bo mogoče ohranjati narodno identiteto na svoji zemlji in v diaspori. Visoka kulturna raven, strokovna usposobljenost in krepka vzajemnost lahko odtehtajo maloštevilnost, ki je ne smemo enačiti z majhnostjo.”⁷⁰

Neizogibna naloga vseh Slovencev je gojiti in razvijati svoj jezik,⁷¹ ki je najvidnejši in najpomembnejši izraz naše skupne narodne biti.⁷² Ob tem je treba krepiti kulturne in gospodarske vezi z vsemi narodi sveta na temelju enakopravnosti in medsebojnega spoštovanja. Pojav globalizacije naj se sprejme kot izraz solidarnosti med narodi, nikakor pa ne kot postopno utopitev narodnih in osebnih posebnosti v kulturni brezobličnost, gospodarski odvisnosti in političnem centralizmu.⁷³

Narodni program ima smisel le tam, kjer je življenje, zato je potrebna zavestna odločitev za utrjevanje in širjenje življenja,⁷⁴ ki ga priznavamo za najvišjo, nedotakljivo, naravno vrednoto od spočetja pa do trenutka naravne smrti. Zato naj bo družina kot žarišče življenja v narodni skupnosti spoštovana in varovana.⁷⁵ Tudi odločitev za vrednoto življenja bodisi lastnega bodisi skupnega v družinski ali narodnostni skupnosti ni lahka. Vendar “če hočemo živeti, bomo za svoje življenje, osebno in narodno, morali marsikaj prenesti, tvegati in tudi trpeti”.⁷⁶ S trpljenjem se je slovenska prenova pred poldrugim desetletjem tudi začela. “Zaznamovali so jo naši bratje in sestre s svojo mučeniško krvjo. /.../ Zdaj prihaja čas, da seme, ki je padlo v zemljo, prične kaliti in rasti. /.../ Vsak od nas stoji pred svojimi svobodnimi odločitvami, pred odgovornostjo za težo in veličino prejete dediščine.”⁷⁷

1. Prim. J. Juhant, “*Pesimizem širijo tisti, ki so še včeraj obljubljali raj na zemlji*”, 21–22, J. Juhant, *Idejna diferenciacija slovenskih katoličanov: krepitev liberalizma in komunizma*, 21 – 36 in J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 71 – 78.
2. Revolucija ne bi imela nobenih možnosti znotraj normalnega časa. Niti to pa revolucije ne upravičuje kot nekaj znotraj človeških mer. Misel na tak dogodek, kot je revolucija, bi bila irealna, če bi se ne bil zgodil. Če bi normalni čas trajal, bi se omenjeni potencial nezadovoljstva iztrošil v legalnih oblikah družbenih konfrontacij (prim. J. Stanovnik, *Aktualni kulturnopolitični komentar nove slovenske zaveze*, 1 – 2.).
3. Prim. J. Stanovnik, *Aktualni kulturnopolitični komentar nove slovenske zaveze*, 2 – 3.
4. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 11 – 50.
5. Prim. M. Kremžar, Strpnost in resnica, v: *Zaveza*, 33 (1999), 95.
6. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 24.
7. J. Stanovnik, Pogovori na Rogu, v: *Zaveza* 46 (2002), 86.
8. Prim. J. Stanovnik, prav tam, 86.
9. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 16 – 18.
10. Prim. J. Juhant, Škof Rožman in slovenski katoličani v tridesetih letih, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, Celje, 2001, 205 – 223.
11. Prim. M. Kremžar, Lastovka, ki je priletela v zimo, v: *Božjo voljo spolnjevati*, Celje, MD 1995, 551 – 557.
12. M. Kremžar, *Izbodišča in smer katoliškega družbenega nauka*, 108.
13. Prim. M. Kremžar, Osebnost škofa Rožmana, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, Celje, 2001, 353 – 367 in A. Rebula, *Na prepihu časa*, 331 – 333.
14. Prim. T.G. Pečar in F.M. Dolinar, *Rožmanov proces*, Ljubljana, Družina, 1996, 131 – 139, J. Juhant, “*Pesimizem širijo tisti, ki so še včeraj obljubljali raj na zemlji*”, 22., J. Kolarič, *Škof Rožman I.*, Celovec, MD, 1967, J. Kolarič., *Škof Rožman II.*, Celovec, MD, 1970 in J. Kolarič., *Škof Rožman III.*, Celovec, MD, 1977.
15. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 28 – 32.
16. Prim. M. Kremžar, n. d., 33 – 38.
17. Prim. M. Kremžar, n. d., 36 – 37.
18. Prim. M. Kremžar, *Pogled naprej*, 25 – 32 in M. Kremžar, *Pot iz socializma*, 10 – 16.
19. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 55 – 66.
20. M. Kremžar, Izvor in logika komunističnih pobojev, v: *Na pot k resnici in spravi*, Ljubljana, Družina, 1997, 39.
21. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 65.
22. Prim. J. Stanovnik, Aktualni kulturnopolitični komentar nove slovenske zaveze, v: *Zaveza* 46 (2002), 8. Stanovnik na tem mestu na podlagi Havlove misli o odgovornosti za totalitarizem razmišlja o bolj ali manj zavedni in bolj ali manj

- intenzivni kolaboraciji ljudi s totalitarnim sistemom, oz. z njegovimi nosilci. Dejansko je omemba teh kolaborantov na mestu šele v povojnem komunističnem času, ko so npr. vaški "civilni aparatčiki" vestno pomagali uresničevati nov režim.
23. A. Rebula, *Previsna leta*, Trst, Mladika, 1996.
24. Prim. A. Isaković, *Hip 2*, Ljubljana, Borec, 1984 in J. Jezeršek *Arhipelag Goli: moja zadnja komandantska potovanja*, Ljubljana, CZ, 1989.
25. Prim. M. Kremžar, Izvor in logika komunističnih pbojev, v: *Na pot k resnici in spravi*, Ljubljana, Družina 1997, 39.
26. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 47.
27. Prim. M. Kremžar, n. d., 47.
28. Prim. M. Kremžar, Ob uvodu v črno knjigo, v: *Zaveza* 44 (2002), 86 – 87.
29. Prim. M. Kremžar, ES in NSZ, v: *Zaveza* 45 (2002), 83.
30. Prim. M. Kremžar, *Pot iz socializma*, 40 – 44. Kolikor je komunizem sestopil z oblasti, je zaradi sile razmer.
31. Prim. M. Kremžar, *Pot iz socializma*, in J. Stanovnik, Aktualni kulturnopolitični komentar nove slovenske zaveze, v: *Zaveza* 46 (2002), 1 – 17.
32. Kljub bolečim lastnim izkušnjam dr. Kremžar obravnava na različnim mestih tudi izseljensko problematiko izven konkretnega slovenskega konteksta. Takole pravi: "Ne gre za to, da pošiljamo izseljence s trebuhom za kruhom, kot smo to delali v preteklosti in delamo še danes. Tudi izseljevanje je treba prilagoditi razmeram in koristim skupnosti. Narod naj svojih članov ne izžene, marveč naj jih pošlje iskat novih obzorij. Izveteritorialna narodnost in narodna lastnina izven meje lastne države sta pogoja za boljšo in bolj ubrano rast tako narodnih skupnosti kakor vsega človeštva. Skupina družin naj se z domačim kapitalom izseli kot enota, da ustvari v svetu ne le slovensko postojanko, marveč tudi slovensko podjetje. Namesto da pošiljamo v svet izšolano in tehnično izurjeno delavno silo, da krepí tuja podjetja, bi morali organizirati slovenska podjetja, slovenske farme, slovensko gospodarsko mrežo po vsem svetu." (M. Kremžar, *Obrisi družbene preosnove*, 104).
33. Prim. M. Kremžar, Dolgo slovo od revolucije, v: *Zaveza* 43 (2001), 58 – 60.
34. Prim. M. Kremžar, Čas mučencev, v: *Družina* 33 (2002), 22.
35. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 68.
36. Prim. M. Kremžar, *Pogled naprej*, 11 in J. Juhant, "Pesimizem širijo tisti, ki so še včeraj obljubljali raj na zemlji", v: *Slovenec* 51 (1992), 22.
37. V začetku so računali na skorajšnjo vrnitev v domovino (Prim. M. Kremžar, Begunstvo – po petdesetih letih, v: *Zaveza* 18 (1995), 42).
38. Prim. M. Kremžar, Begunstvo – po petdesetih letih, v: *Zaveza* 18 (1995), 42 – 45. Gre za pretresljiv osebnoizpovedni sestavek o begunstvu.
39. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 68.
40. Prim. A. Rebula, *Jutri čez Jordan*, Celje, MD, 1988.
41. Prim. M. Kremžar, Begunstvo – po petdesetih letih, v: *Zaveza* 18 (1995), 42 – 45.
42. Prim. M. Stanovnik, V Buenos Aires in nazaj (Pogovor z Edom Škuljem), v: *Traditiones* 1997, 388 – 390.
43. To velja še posebej za argentinsko slovensko skupnost. Razloge navaja sam dr. Kremžar v sledečem intervjuju. Prim. J. Juhant, Pogovor z Markom Kremžarjem: ob obisku domovine v juniju 1993, v: *Dom in svet* 6 (1993), 264-266.
44. Prim. M. Kremžar, *Pogled naprej*, 11 – 19
45. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 68.
46. Prim. J. Juhant, "Pesimizem širijo tisti, ki so še včeraj obljubljali raj na zemlji", 22.
47. J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 68.
48. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 76 – 80.
49. M. Kremžar, Begunstvo – po petdesetih letih, v: *Zaveza* 18 (1995), 42 – 45.
50. Prim. M. Kremžar, *Diaspora in matična država*, 296 – 310.
51. M. Kremžar, Glejmo 15 let naprej, v: *Slovenec* 41 (1992), 30
52. Prim. A. Capuder, *Mozaik svobode*, Ljubljana, Mihelač, 1992, 58 – 62.
53. Prim. M. Kremžar, *Obrisi družbene preosnove*, 202.
54. J. Stanovnik, *Aktualni kulturnopolitični komentar nove slovenske zaveze*, 2.
55. A. Capuder, *Ob stoletnici Slovenske ljudske stranke (SLS) – pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 70.
56. Prim. J. Pučnik, *Sprava kot izhodišče za civilno rast Slovencev iz naroda v državo*, v: *Biti to, kar si – 33. študijski dnevi Draga 98*, Trst, 1999, 133 – 147.
57. Prim. M. Kremžar, *Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka*, 175.
58. J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 68.
59. Prim. B. Turk, *Argentinska skupnost lahko matični domovini pomaga bolje doživeti slovenstvo, pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 26.
60. Prim. J. Pučnik, *Sprava kot izhodišče za civilno rast Slovencev iz naroda v državo*, 133 – 147.
61. Prim. J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 80. Na tem mestu dr. Kremžar o kolaboraciji kot komunistični ideološki diskreditaciji nasprotnikov. V nadaljevanju pa tudi o domobranski prisegi, kot glavnem argumentu komunistov (Prim. J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 83 – 84, T. G. Pečar in F. M. Dolinar, *Rožmanov proces*, 131 – 139).

62. Prim. J. Juhant, *Pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 68 – 70.
63. To je razvidno iz naslednjega odstavka v poročilu škofa dr. Gregorija Rožmana papežu Piju XII. z datumom 1. avgusta 1945: "Oborožen bratomorni boj so začeli komunisti, ko so pričeli pobijati laike in duhovnike, očitne nasprotnike komunizma, ter ropati njihovo imovino. Za obrambo lastnega življenja in reševanje imovine se je ustanovila protikomunistična vojska. Res pa je, kar se med vojskovanjem rado dogaja, da so se nekajkrat tudi od strani protikomunističnih borcev mere nezadolženih varnostnih ukrepov in zapovedi krščanske ljubezni prekoračile, kar mi sami zelo obžalujemo." (M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 82).
64. Res so zemeljski ostanki ljudi, ki jih je dala pobiti partija, vse do danes še neprešteti in za njihovo nasilno smrt naj ne bi bil odgovoren nihče (Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 82).
65. Sprejetje resnice ne prinese takojšnjega miru. Mnogokrat vzbudi nasprotja, ki prispevajo, da je preteklost vse bolj razločna. Kdor hoče udoben mir za vsako ceno, se raje zavzema za relativizem resnic, ki vodi v brezbržnost in smrt (Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 84).
66. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 82 – 84.
67. M. Kremžar, n. d., 108.
68. A. Capuder, *Enoumje 2000*, 140 – 143. Morda je v Capudrovih besedah zaznati sodobno zapisan isti program.
69. Prim. M. Kremžar, Temelj narodne prenove, v: *Nova revija*, 109/110 (1991), 812 – 820.
70. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 109.
71. Prim. J. Dular, Slovenska knjiga na poti v tretje tisočletje, v: *Narodna identiteta in skupna evropska usoda - 32. študijski dnevi Draga 97*, Trst, 1998, 60 – 78 in I. Urbančič, Jezik in kultura Slovencev v času odpiranja v Evropo, v: *Narodna identiteta in skupna evropska usoda - 32. študijski dnevi Draga 97*, Trst, 1998, 161 – 179.
72. Prim. M. Kremžar, *Med smrtjo in življenjem*, 109.
73. Prim. A. Bajuk, *Slovenija v evropskih integracijskih tokovih*, 53 – 81.
- A. Capuder, *Enoumje 2000*, 131 – 143.
74. Prim. A. Capuder, *Mozaik svobode*, 37.
75. Prim. M. Kremžar, *Prevrat in spreobrnjenje*, 69 – 71.
76. M. Kremžar, *Prevrat in spreobrnjenje*, 209.
77. Prim. M. Kremžar, *Temelj narodne prenove*, 820.